

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ГОНЧАРЕНКО АЛІНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.1:81'0'373

ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано у відділі російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Франчук Віра Юріївна,
провідний науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Нечитайло Ірина Миколаївна,
професор кафедри російської мови і літератури
Київського національного лінгвістичного університету

кандидат філологічних наук, доцент
Прискока Олег Володимирович,
доцент кафедри слов'янських мов
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться «20» грудня 2016 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.172.01 при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано «17» листопада 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

В. І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Лексико-семантична система мови є досить об'ємною і динамічною, а тому її опис становить більші труднощі порівняно з дослідженням інших мовних рівнів. Тим часом сучасна лінгвістична наука прагне до вичерпного та систематичного вивчення словникового складу мови. Повнота такого аналізу можлива лише за умови розгляду її лексичного репертуару не тільки в синхронічному, а й у діяхронічному аспекті, адже за кожним словом та його історією, як стверджував Ф. П. Філін, стоїть цілий світ. Саме тому особливої ваги набуває проблема розвитку лексичного складу мови на різних етапах її становлення. «Безперечно, що тільки при повному відтворенні історично змінюваних або змінних систем мови, – вважав В. В. Виноградов, – може бути відновлена вся картина розвитку значень або відтінків слова»¹.

У східнослов'янській філологічній науці питання історичної лексикології на сьогодні є найменш вивченими, попри значну кількість праць, присвячених окремим мовним явищам та історичним періодам. Це дослідження О. О. Шахматова, С. П. Обнорського, Л. П. Якубінського, В. В. Виноградова, Ф. П. Філіна, Р. І. Аванесова, Б. О. Ларіна, А. С. Львова, В. О. Козирєва, В. В. Колесова, О. В. Творогова, О. С. Мельничука, В. М. Русанівського, В. В. Німчука, І. М. Нечитайло, О. В. Прискоки, Г. П. Півторака, В. Г. Скляренка, В. Ю. Франчук та ін. Зазвичай подібні праці спираються на свідчення пам'яток писемності. Однак не всі давні тексти вивчені однаково повно. Майже до кінця ХХ ст. за межами наукового розгляду залишалася оригінальна канонічна література. Причиною цього стали тривалий час наявні в суспільстві переконання про те, що релігія є пережитком минулого, а зміст конфесійних текстів перешкоджає зовнішньому мовному впливу. Однією з перших зламала цей стереотип Л. П. Жуковська.

Демократизація та звернення до питань духовності, що стали пріоритетними в ХХІ ст., активізували інтерес до канонічної літератури. Останні наукові дослідження в цьому напрямі показали, що східнослов'янські пам'ятки релігійного змісту містять у собі не лише риси мови перших слов'янських перекладів, а й дані живих процесів у питомій мові східних слов'ян.

Таким текстом є Києво-Печерський патерик – єдине джерело у вивченні оригінальної патерикографії домонгольської доби.

Загалом звернення до Патерика як до пам'ятки давньоруської літератури та книжності не нове в науці. Він привертав увагу вчених різних спеціальностей: літературознавців, істориків, лінгвістів, філософів, мистецтвознавців, етнографів. Починаючи з ХІХ ст., дослідники найчастіше розглядали текстологічний аспект відомих на той час списків і редакцій Патерика, визначали час написання його складових частин, їх авторство (О. М. Кубарєв, М. О. Вікторова, В. О. Яковлєв). Увагу істориків привертало джерело тексту, а також відповідності чи розбіжності його свідчень порівняно з літописними даними (Б. О. Рибаків, А. Г. Кузьмін, В. А. Кучкін). Популярною була також реконструкція середньовічної дійсності за

¹ Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 8.

даними Патерика (М. М. Воронін, Т. М. Копреєва, О. М. Вакуліна, Я. В. Затилюк). Новим напрямком в описі пам'ятки є вивчення її як літературного твору, спрямоване на виявлення художньої специфіки тексту (Т. Ф. Волкова, І. П. Єршомін, А. М. Ранчин), його жанрової своєрідності (В. В. Кусков, Ф. Бубнер, Л. А. Ольшевська) та символічного наповнення (В. М. Кирилін).

XXI століття позначилося новою хвилею текстологічних досліджень. Були вивчені, систематизовані й уведено в науковий обіг раніше невідомі списки Патерика. Результатом багаторічної праці Л. А. Ольшевської та інших дослідників стало наукове коментоване видання тексту, яке не проводилося з початку XX ст. після виходу у світ фундаментальних праць Д. І. Абрамовича. Цікаві наукові розвідки, присвячені текстології пам'ятки, належать перу О. Л. Конявської.

Актуальність дисертації зумовлена посиленням інтересу сучасної лінгвістики до вивчення лексики християнських релігійних текстів. Саме тому незаперечною є потреба в дослідженні першого оригінального зібрання житій східнослов'янських святих – Києво-Печерського патерика. Оскільки в ньому сфокусовано твори декількох авторів, створені в різний час (XI – XIII ст.), вивчення лексичного складу цієї неоднорідної пам'ятки агіографічного характеру дозволяє заглибитися у специфіку літературної мови старшого періоду, а також оцінити її стан напередодні розпаду давньоруської мовної єдності. Крім того, словниковий склад Патерика є живою багатогранною системою, що склалася в результаті взаємодії книжної та питомої мовних стихій. Це також дає змогу простежити процес взаємовпливу писемної та загальнонародної мови в межах певного літературного жанру.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів наукової роботи відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Тему дослідження затвердила вчена рада Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 9 від 26.12.2013 р.).

Метою дослідження є лінгвістичний аналіз складу та семантичної структури лексичної системи Києво-Печерського патерика як репрезентанта лексико-семантичного простору літературної мови давньоруського періоду.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) встановити склад лексичного матеріалу Києво-Печерського патерика й розробити його тематичну та лексико-семантичну класифікацію;
- 2) охарактеризувати співвідношення між питомим та книжним мовними компонентами в тексті Патерика;
- 3) здійснити аналіз семантичних зв'язків усередині тематичних груп;
- 4) з'ясувати походження виділених лексичних одиниць;
- 5) виявити основні наслідки взаємодії церковнослов'янської та східнослов'янської мовних стихій на лексико-семантичному рівні тексту.

Об'єктом дослідження стала лексика Києво-Печерського патерика.

У праці розглядаються субстантивні найменування як конкретних, так і абстрактних понять із додатковим залученням дієслівних одиниць.

Предметом дослідження є особливості системної організації словникового складу літературної мови давньоруського періоду, відображені в тексті названої пам'ятки.

Методи дослідження. Мета і завдання роботи зумовили застосування відповідної методології. У дисертації використано як загальнонаукові методи (спостереження, порівняння, узагальнення, аналіз і синтез), так і загальнолінгвістичні та спеціальні методи дослідження.

З лінгвістичних методів і прийомів аналізу під час дослідження використано: описовий метод – для інвентаризації мовного матеріалу та укладання реєстру слів; порівняльно-історичний метод – з метою висвітлення теми не лише в синхронному, а й у діахронному відношенні; компонентний аналіз – для з'ясування семантичних діапазонів аналізованих лексичних одиниць; елементи методу кількісного аналізу – з метою кількісних репрезентацій результатів дослідження.

Джерельна база дослідження. Матеріалом роботи слугувала картотека, що налічує 1514 слів. Вона була укладена методом суцільної виборки з тексту Києво-Печерського патерика за списком 1554 р. другої Касіянівської редакції у виданні Д. І. Абрамовича (загальний обсяг – 194 сторінки).

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві здійснено спробу системного аналізу лексичного складу Києво-Печерського патерика, розроблено тематичну класифікацію виділених найменувань, розглянуто семантичні зв'язки в межах виокремлених груп, продемонстровано співвідношення між загальнонародною та книжною мовою на рівні різноманітних лексико-семантичних об'єднань, виявлено відмінності функціонування виділених мовних одиниць у діахронії.

Опис лексичного матеріалу аналізованого тексту – перший крок до створення покажчика та частотного словника Києво-Печерського патерика.

Теоретичне значення праці полягає в тому, що матеріали дисертації конкретизують і збагачують наявні узагальнення щодо характеру взаємодії книжного та питомого компонентів у межах літературної мови Київської Русі. Зроблені висновки можуть бути використані для розв'язання питань історичної лексикології та дослідження пам'яток давньоруської писемності, сприяють подальшому розвитку лінгвістичного аналізу канонічного тексту. Проведене дослідження дає більш глибоке уявлення про системну організацію лексики монастирського побуту в історичній перспективі.

Практична цінність. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці курсів історії східнослов'янських мов, історичної граматики, старослов'янської мови, у викладанні спецкурсів та проведенні спецсемініарів у закладах освіти. Отримані результати можуть знайти застосування при укладанні історичних словників, розробці спеціалізованих навчальних посібників, у науково-пошуковій роботі студентів, магістрантів та аспірантів.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження дисертантка одержала самостійно. Усі статті написано одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України й оприлюднено на наукових та науково-практичних

конференціях різних рівнів: на XIV Міжнародних славистичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Л. А. Булаховського (Київ, 25 квітня 2014 року), II Міжнародній конференції «Славянская диалектная лексикография» (Санкт-Петербург, 20–25 жовтня 2014 року), XXIII Міжнародній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 25–26 березня 2014 року), Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій актуальним питанням викладання літератури та мови «Четверті Бугайківські читання» (Ніжин, 2–3 жовтня 2014 року), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження В. І. Григоровича (Київ, 14–15 травня 2015 року), XVI Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 14–15 квітня 2016 року), Міжнародній науковій конференції «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур (до Дня слов'янської писемності і культури)» (Київ, 24 травня 2016 року), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 110-річчю від дня народження академіка І. К. Білодіда (21–23 вересня 2016 року), засіданні Ради молодих учених Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 20 жовтня 2016 року).

Публікації. Проблематику й основні положення дисертації висвітлено в 10 одноосібних публікаціях, 5 із яких надруковано в наукових фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних виданнях (Республіка Білорусь, Російська Федерація), 3 – в інших вітчизняних наукових виданнях, що є додатковою апробацією дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (21 позиція), списку використаної літератури (213 позицій). Загальний обсяг роботи – 219 сторінок, основного тексту – 196 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й основні завдання роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано його методи, з'ясовано наукову новизну, теоретичну й практичну цінність, окреслено джерельну базу, зазначено рівень апробації здобутих результатів, описано структуру дисертації.

Перший розділ дисертації «**Теоретичні аспекти лінгвістичного вивчення Києво-Печерського патерика**» демонструє найважливіші засади проблеми мовної канви давньоруського тексту.

У підрозділі «Мовна ситуація в Київській Русі та основні підходи до її вивчення» розглядаються основні наукові положення дослідження мовного стану в Київській Русі. Попри значну кількість праць, на сьогоднішній день це питання не знайшло остаточного вирішення. Основна проблема зосереджена навколо співвідношення між книжною та питомою мовними стихіями. Протягом більше ніж двох століть учені так і не дійшли одностайної думки: чи це була диглосія, чи церковнослов'янсько-руська двомовність. Найбільшу кількість прихильників має остання концепція. Вона надавала статусу літературної (обробленої та нормованої форми мови) і церковнослов'янській, і давньоруській мовам. Перша домінувала у

творах духовного змісту, релігійній літературі, друга обслуговувала світську книжність, ділові акти, літописання.

У чистому вигляді концепція двомовності не могла існувати, оскільки не всі пам'ятки писемності можна було чітко розподілити між названими опозиціями через їх тісну взаємодію. Тому деякі лінгвісти, зокрема Ф. П. Філін, В. М. Русанівський, В. В. Німчук, визнавали існування в межах кожної з цих мов їх типів. Так, згідно з ученням Ф. П. Філіна, церковнослов'янську мову складала власне церковнослов'янська, тобто мова богослужбової літератури, перекладеної на Русі, з окремими східнослов'янськими елементами, та слов'яно-руська – мова творів, написаних давньоруськими книжниками, у якій переважала церковнослов'янська стихія, але були й питомі мовні риси. Давньоруська існувала також у двох різновидах – мова ділової писемності (з окремими церковнослов'янськими ознаками) та мова світської літератури (східнослов'янська з використанням ресурсів церковнослов'янської мови).

Концепцію диглосії на вітчизняному ґрунті відстоював Б. А. Успенський. За його переконанням церковнослов'янська та давньоруська сприймалися як два різновиди однієї мови. При цьому остання трактувалася як така, що використовувалася здебільшого в розмовному мовленні і, на відміну від церковнослов'янської, не мала нічого спільного з літературними нормами. Ця концепція майже не знайшла прихильників у наукових колах.

На основі аналізу різних підходів у роботі підтримується погляд про двомовність у київській державі домонгольської доби. Однак чіткої межі між церковнослов'янською та східнослов'янською стихіями, представленими переважно релігійною та світською книжністю, не існувало. В одному й тому ж тексті південнослов'янські та питомі компоненти, органічно зливаючись, утворювали особливу мовну систему, більш розвинену порівняно з системами окремо взятих її складових. Можна говорити, що за своєю природою вона була східнослов'янською, але «окнижненою» залежно від тематики повідомлення.

Єдиними джерелами, які свідчать про стан мови в середньовічний період розвитку східного слов'янства, є пам'ятки писемності. Вони представлені, головним чином, богослужбовою літературою як такою, що найактивніше розповсюджувалася на той час. Тому привертає до себе увагу давньоруська патерикографія. Першим оригінальним патериком став Києво-Печерський, історії становлення та наукового вивчення якого присвячено підрозділ «Загальні відомості про Києво-Печерський патерик».

Жанр патерика (гр. *патеріхон*, від *патѣр* – отець, звідси й інша назва – *отечник*) прийшов на давньоруські землі з візантійської літератури. Це були зібрання повчань святих отців чи оповіді про них. Русь була знайома з перекладами Азбучного патерика, Єгипетського патерика чи «Історії ченців у Єгипті», Лавсаїка, «Луга духовного», відомого як Синайський патерик чи Лимонарь, а також Римського патерика. За їх зразком на східнослов'янському ґрунті створено власний твір такого жанру – Києво-Печерський патерик.

Ця пам'ятка є зібранням новел про заснування Печерського монастиря, який виник у середині XI ст., та його ченців. Її основу, як вказують дослідники, складають Послання Володимиро-Суздальського єпископа Симона до ченця

Печерського монастиря Полікарпа та Послання Полікарпа до Акіндіна, ігумена цього ж монастиря, написані у 20-ті роки XIII ст. Із їхніх текстів можна зробити висновок, що причиною такого «листування» стало прагнення Полікарпа до отримання вищого церковного сану. З цією метою він звернувся за підтримкою до Симона, котрий, однак, такого поривання ченця не схвалив. Висловлюючи докір Полікарпу за надмірне честолобство, він приєднав до своєї відповіді розповіді про справжніх подвижників Печерської обителі. За таким зразком Полікарп побудував власну оповідь про життя своїх попередників, спонуканням до якої було прохання Акіндіна відтворити основні події з життя монастиря. Ці Послання разом із Симоновим Словом «О създаніи церкви, яко божіимъ промысломъ и пречистыя его матере създана бысть церкви Печерская» та літописним за походженням Словом «О пръвых черноризцех Печерских» склали, на думку Д. І. Абрамовича, Основну редакцію Патерика.

Починаючи з XV ст., до неї додається окремий самостійний твір, датований кінцем XI ст., – Житіє Феодосія Печерського, яке приписують Нестору. Так з ініціативи тверського єпископа Арсенія у 1406 р. склалася Арсеніївська редакція. Існувала й північно-руська Феодосіївська редакція, скомпонована з богослужбовою метою на базі вибірок із Основної.

Незалежно від них, із другої половини XV ст. робота над Патериком починається в стінах самого Печерського монастиря. У 1460 р. іноком Касіяном була впорядкована перша Касіянівська редакція. Порівняно з попередніми, як стверджують текстологи, вона була об'ємнішою за рахунок внесення декількох нових статей: «О перенесеніи мощій святаго и преподобнаго отца нашего Феодосіа», підписаної іменем Нестора, та «О покованіи гроба святаго Феодосіа», суголосної з літописним текстом. Через два роки Касіян замислив нову редакцію, яка побачила світ 10 квітня 1462 р. Саме вона стане в подальшому основою для всіх рукописних і друкованих списків Патерика. Невеликий проміжок часу між створенням двох Касіянівських редакцій та їхні помітні змістові відмінності О. О. Шахматов пояснював тим, що перша Касіянівська редакція є списком так званої Іоанівської, тоді як наступна редакція є результатом докорінної переробки тексту. Однак Д. І. Абрамович вважав, що невідомий чернець Іоан лише брав певну участь у створенні першої Касіянівської редакції.

У 1635 р., у розпал козацьких повстань проти польського уряду, єпископ Сильвестр Косов за ініціативою митрополита Петра Могили в типографії Києво-Печерської лаври надрукував Печерський Патерик (Paterikon) польською мовою. Це видання мало на меті презентацію світу православної святині та її захист у боротьбі з католицькими й протестантськими спробами піддати сумніву святість «отців печерських».

Після виходу першого друкованого варіанту Патерика рукописні його редакції все ще продовжували створювати. У другій половині XVII ст. з'явилася редакція Йосифа Тризни. Від середини XVII ст. дійшла обробка Печерського Патерика Калістрата Холошевського, ігумена Красногорського Гадяцького монастиря, та Тарасія Рибсовича, ченця цього ж монастиря. Друкована традиція видання пам'ятки остаточно встановилася після виходу з типографії Києво-Печерської лаври у 1661 р.

першого кириличного видання Патерика за підтримки архімандрита Інокентія Гізеля.

На сьогодні відомо близько двохсот списків та десяти редакцій пам'ятки. У пропонованій роботі вона аналізується за пізнішим рукописом 1554 р. другої Касіянівської редакції. Однак ця обставина не може бути причиною розгляду наявного тексту як «зіпсованого» в мовному відношенні порівняно з первинним. За переконанням Ф. П. Філіна, найбільших змін під пером переписувачів давніх пам'яток писемності зазнавали морфологія і, особливо, фонетика оригінального тексту. Лексика була видозмінена значно меншою мірою.

У науковому дослідженні Києво-Печерського патерика виділяються три основні напрямки – текстологічний, історичний та літературознавчий. Найдавнішим та найбільш розробленим є текстологічний аспект вивчення пам'ятки, представлений, насамперед, фундаментальними працями О. О. Шахматова та Д. І. Абрамовича.

У підрозділі «Теоретико-методологічні основи аналізу лексичної семантики в давньоруському тексті» розглядаються основні методи дослідження лексичного значення слова в давньому канонічному тексті. Дається висновок про те, що комплексне вивчення лексико-семантичного простору давньоруського тексту не може бути виконане в межах лише одного підходу. Більшою чи меншою мірою кожен із них передбачає використання один одного. Опис словникового складу пам'ятки полягає у виявленні книжної та питомої його складових. Важливу роль при цьому відіграє знання історії окремих лексем і взаємозв'язків між ними, що стає можливим завдяки порівняльно-історичним розвідкам. З'ясування семантичних діапазонів аналізованих слів реалізується в межах їх компонентного аналізу. При цьому різні семантичні складові однієї лексеми можуть поводити себе по-різному і входити до складу тих чи інших груп лексики, які утворюють її системну організацію. У роботі підтримується погляд Ф. П. Філіна, згідно з яким лексико-семантичні групи відрізняються від тематичних семантичною взаємозалежністю слів, що входять до їх складу. Виділення тематичних груп дозволяє досить повно встановити об'єм значення, зв'язки і відношення між позначуваними реаліями.

Вплив кирило-мефодіївської традиції на давньоруську літературну мову зумовив появу значної кількості книжнослов'янських термінів (термін запропонований Л. М. Устюговою) у пам'ятках писемності. Цим зумовлено виділення **другого розділу дисертації «Книжна основа лексичного складу Києво-Печерського патерика».**

Під книжною лексикою розуміємо всі слова, що функціонують у літературній мові Київської Русі, не властиві східнослов'янським діалектам, але такі, які мають ознаки співвіднесеності зі старослов'янською (церковнослов'янською) мовою. До їх числа зараховуємо не лише лексеми південнослов'янського походження, а також грецизми та запозичення з інших мов, що ввійшли до складу церковнослов'янської мови, переосмислені з прийняттям християнства питомі найменування. Слова, що ввійшли до лексичного фонду давньоруської літературної мови з інших мов, характеризуються як прямі запозичення або кальки. У першому випадку разом із назвою відбувалося засвоєння понять не характерних для слов'янського світу. У

другому – здійснювався поморфемний переклад слова з використанням наявного власного мовного матеріалу.

При виділенні книжнослов'янizmів застосовується предметно-смісловий критерій їх визначення з додатковим залученням фонетичного та морфологічного критеріїв.

У межах цього розділу розглядаються найбільш показові та чисельні тематичні групи, які називають біблійних осіб, морально-етичні поняття, культові споруди та їх частини, богослужіння, учасників богослужінь, предмети релігійного призначення.

Виділення багатокomпонентного ряду лексем на позначення вищих осіб християнського світогляду (теонімів) в тексті Києво-Печерського патерика свідчить про високе шанування біблійних постатей, що є цілком закономірним явищем для тексту релігійного характеру. Згадки про божественне втручання супроводжують майже кожен фрагмент пам'ятки. Виокремлені найменування реалізують тісний зв'язок із книжною мовною традицією. Серед їх числа домінує загальнородова назва *богъ*. Цей іменник є давнім східнослов'янським словом, яке набуло релігійного звучання ще в язичницьку епоху. З прийняттям нової віри лексема була переосмислена в дусі християнської традиції. Як повний синонім до неї вживається назва *Господь*, яка виявляє первинний семантичний зв'язок зі словом *господинь*. Свідченням цього є поплутання вживання слів *господь* та *господинь* у тексті Патерика на позначення земного і небесного владики. Сема 'влада' простежується в найменуваннях *Владыка*, *Вседръжитель*, *Царь*. Значення принесення спасительної жертви заради людства виражає старослов'янizm *Спась*. Характеристика Бога як вищої сили, що може дарувати прощення, закладена в ад'єктивах *Всемиловитый* або *Милостивый* чи в комплексній назві *Господь, отдатель милостивыхъ*. На позначення Бога використано також означення *благый*, *благоисправляющий*, *великий*, *человѣколюбивый*. Інколи автори Патерика вживають поширені характеристики – *благым податель*; *зижитель*, *и хитрецъ*, *и художникъ*, *и творецъ*; *промысленикъ всячьскихъ*; *хитрецъ* *и промысленикъ всѣхъ*. Крім того, у тексті аналізованої пам'ятки Бог постає в різних іпостасях *трисъставного божества*: *Богоотець*, *Богъ Отець*, *Отець*, *Отець небесный*; *Исусъ Христосъ*, *Сынъ Божій*; *Святыи Духъ*.

Водночас у Патерику простежується становлення самостійного культу Божої матері – покровительки Печерського монастиря. Лексичні одиниці на її позначення утворюють декілька семантичних об'єднань. Серед них: група з провідною семою 'мати Бога; та, що народила Христа' (*Богоматерь*, *Божия Матерь*, *Богородица*, *Матерь*, *Мати господня*, *Того рождьшая*), семою 'святість, чистота' (*Дева*, *Приснодева*, *непорочная*, *всенепорочная*, *святая*, *пресвятая*, *чистая*, *пречистая*), семою 'влада' (*Владычица*, *Госпожа*, *Царица*, *преславная*). Посланцями й помічниками Бога в тексті Патерика традиційно виступають *аггели* або *аггельские силы*. Загалом ці релігійні реалії є виразниками багатого духовного світу середньовічного слов'янства, незаперечної його віри в Бога.

Тематична група, що називає морально-етичні поняття, у тексті Києво-Печерського патерика демонструє язичницьке протиставлення *добра* й *зла*, ускладнене з прийняттям християнства новою категорією – *благом*, яка стала

важливим моральним орієнтиром. Таким чином, Патерик презентує наступну систему моральних уявлень східного слов'янства: *благо* (*благодать, благодать, благоуміє, благородство, любовъ божіа*) – *добро* (*добродѣтель, доброта*) – *зло* (*злота, зловѣріє, грѣхъ*). Якщо *добро* є характеристикою об'єктів земного світу, то *благо* розумілося як добро божественного походження. Пор.: *добрый трудъ, добріи друзі, добрые нравы – благый Духъ, благый Богъ, божіа благодать*. Лише в окремих випадках у тексті Патерика фіксується вихідна семантична близькість добра і блага (співвіднесені з грецьким еквівалентом *ἀγαθόν*, який у слов'янських перекладах передавався прикметниками *добръ* або *благъ*), що моделюється семантикою благоді в ад'єктива *добрый*, не зафіксованою словниками: 'благопристойний' – *доброе житіє*; 'праведний' – *добрый небеснаго града гражданинь*.

Категорія зла представлена в Патерику через посередництво гріха. При цьому слово *грѣхъ* може нести в собі не лише значення порушення релігійних канонів, а й семантику покарання (*многу бѣду наведе на нь Господь грѣхъ ради его*), провини (*небрегом бысть от братіа нищеты ради, имъ же вмѣнися въ грѣхъ*) і самого зла (*преслушаніє грѣху*). У сполученні з дієсловами *каатися, исповѣдатися, плакатися* іменник *грѣхъ* виражає усвідомлення негативної сутності закладеного в ньому поняття. Ад'єктив *грѣшный* у складі словесної формули, до якої входять також займенник *азъ* та власна назва (*азъ грѣшный Несторъ, азъ грѣшный епископъ Симонъ*), набуває завуальованої позитивної оцінки, оскільки позначає смиренність людини перед Богом.

Аналіз групи слів на позначення церковних приміщень та їх частин у тексті Патерика дозволяє простежити історію становлення та розвитку всього Печерського монастиря, а також певні характерні риси проживання в ньому ченців. Назви релігійних споруд представлені лексико-семантичними групами, які позначають християнські приміщення-попередники (*печера*), приміщення-житла священників і ченців (*печера, келіа, затворъ*), церковні організації (*монастырь, церковь*), частини християнського храму (*олтарь, полати*), господарчі приміщення (*трапезница, пекленица, поварня, житница*).

Ядерні одиниці виділеної тематичної групи слів є прямими запозиченнями з грецької мови. Виняток становить лексема *печера*, зафіксована в тексті винятково в східнослов'янській формі. Книжний варіант *пещера* засвідчується лише двома прикладами, що нагадують випадкові вживання автора чи переписувача. Питома форма *печера*, імовірно, пов'язана зі вживанням її саме в контексті становлення першого самобутнього монастиря на Русі. Вона простежується й у самій його назві – *Печерський*. Аналіз семантичної структури лексеми *печера* в Києво-Печерському патерику дозволяє говорити про позначувану нею реалію не лише як про приміщення-попередник монастиря, а й як про повноцінне житло монахів. Згодом ці функції перебрав на себе окремі багато-, а з часом одноосібні приміщення, які позначаються грецизмом *келіа*. Відсутність фактів фіксації цього слова в старослов'янських текстах, але наявність його в сучасних південнослов'янських мовах може свідчити про засвоєння назви усним шляхом. Вживання слова лише в релігійних контекстах накладає на нього відтінок книжності. Тим часом сакральна забарвлений сьогодні субстантив *храм* (<**xormъ*) у тексті аналізованої пам'ятки

позбавлений будь-яких семантичних нашарувань і позначає кімнату взагалі або ж значно частіше підсобне приміщення.

Одна з найчастотніших лексем у мові Патерика *монастырь/манастирь* реалізує в його тексті ряд синонімічних позначень, що конкретизують загальне значення виділеного слова ‘церква, будівлі й територія, належні громаді ченців’ за допомогою таких семантичних компонентів: ‘священне місце’ – *святыня*, ‘великий православний чоловічий монастир’ – *лавра*, ‘місце, де живе Бог’ – *обитель*, *домъ Божій*, *домъ Господни*, *домъ святыя богородица*, *домъ пречистыя божія матере*, *домъ пресвятыя владычица Богородица и преподобных Антоніа и Феодосіа*, *домъ молитвенный*.

Загальнонародний характер засвідчених найменувань допоміжних побудов обумовлюється важливістю в повсякденному житті давньоруського народу понять, які позначаються відповідними назвами чи спільнокореновими словами.

Усе монастирське життя оберталось навколо богослужінь. Їх вербальне вираження в тексті Патерика актуалізується в загальних назвах служб (*служба*, *славословіє*), назвах добових богослужінь – «*пѣнія часового*» (*заутреня*, *утреня*, *пѣніе утренее*, *литургія*, *нощное пѣніе*, *вечерня*, *навечерное пѣніе*), назвах приватних богослужінь (*погребеніє*, *постриженіє*), назвах церковних таїнств (*крещеніє*, *причастіє*, *исповѣданіє*), назвах літургійних жестів (*поклоненіє*, *колѣнопоклоненіє*, *цѣловати*), а також назвах молитов та літургійних виголосів (*молитва*, *кинаникъ*, *ектенія*). Такі найменування спиралися здебільшого на уніфіковану грецьку церковну терміносистему, перенесену на давньоруський ґрунт через перекладну літературу релігійного змісту шляхом прямого запозичення та, головним чином, калькування. Тим часом ключові назви в межах виділеної тематичної групи *служба* та *молитва* є давніми питомими словами, які в книжному мовному оточенні набули нового церковного значення. Якщо в наведених лексемах воно з часом стало домінуючим, то в найменуваннях літургійних жестів *поклоненіє* та *цѣлованіє* залежить від світського чи релігійного контексту.

Семантичне ядро слів *поклонъ*, *поклонитися* в тексті Патерика виражає значення поваги до вищих біблійних та духовних осіб, сакральних предметів. За допомогою словесних формул типу *покланяся*, *прощєніа прошає*, *покланяся съ смиренієм*, *поклоняхуся и умоляху* тощо актуалізується сема ‘прощення’. Зрідка Патерик засвідчує вихідне значення поклону як привітального знаку. Семантика поцілунку в аналізованому тексті розмежовується за допомогою дієслів *цѣловати* та *лѣбзати*. У першому слові виражається значення клятви та поваги до сакрального предмета, у другому реалізується семантика любовного поцілунку.

Група найменувань предметів богослужіння найповніше представлена лексемами на позначення монастирських святинь (*мощи*, *икона*, *парамандъ*, *кладкы*). Тут виокремлюються слова, загальновідомі в давньоруській чи сучасних східнослов'янських мовах, але в розглядуваному тексті вжиті в значеннях, не засвідчених жодними іншими пам'ятками писемності. Ідеться про оказіональну семантику праслов'янська *поясь*, який ужито на позначення Господньої мірки для побудови церкви. Під впливом живого розмовного мовлення авторів пам'ятки виникли фонетичні варіанти *пароманаткы*, *переманаткы* грецизма *парамандъ*, що

називав спеціальний елемент одягу духовенства, який символізував спасительний щит.

Найголовнішою святинею Печерського монастиря була *рака* преподобного Феодосія. Виділений латинізм вступає в синонімічні відношення з народними назвами *гробъ* та *корста*. Остання, фіксуючись лише один раз у тексті, є давнім східнослов'янським запозиченням з фінських мов (пор. фін. *kirstu* 'скриня'). Згодом вона повністю витісняється автохтоном *гробъ*.

У межах виокремленого тематичного об'єднання засвідчується також ряд назв богослужбових артефактів, представлених переважно старослов'янською лексикою (*кадило, кандило, свѣща*). Назви богослужбових книг (*Апостоль, Еуангеліє, Псалтырь, Синодикъ*) у більшості своїй теж пов'язані з грецькою прототерміносистемою, запозиченою давньоруською мовою через книжне посередництво. Найбільш уживаною серед них є лексема *еуангеліє*, яка позначає в Патерику не лише культову книгу, а й безпосередньо саме вчення Ісуса Христа.

Найчисельнішу групу книжнослов'янізмів становлять назви учасників богослужінь. Різноманітність таких позначень обумовлюється складною ієрархічною системою духовенства. Виокремлюються загальні найменування мешканців монастиря (*мнихъ, черноризецъ, чернець, инокъ*), назви монастирських ступенів (*послушникъ, аггельскый образъ, схима*), священницьких санів (*діаконъ, презвитеръ, іереи, священникъ, попъ, єпископъ, митрополитъ, патріархъ*) та звань у церковно-адміністративній ієрархії монастиря (*игумень, келарь, икономъ, полатникъ, демественникъ, пономарь, лѣчець, вратарь*). В аналізованому тексті ці мікрогрупи представлені здебільшого прямими запозиченнями з грецької мови (*діаконъ, презвитеръ, єпископъ, митрополитъ, игумень, келарь*), що є результатом засвоєння чужих для східного слов'янства релігійних реалій, які вказують переважно на церковні титули. Під впливом розмовного мовлення деякі з таких слів зазнали фонетичних змін (*демественник, пономарь*). Окремі найменування утворилися на давньоруському ґрунті шляхом дериваційних змін коренів запозичених назв (*иконникъ, проскурникъ*). Питомі слова виділяються при характеристиці особливостей побутового життя монастиря (*поварь, лѣчець, ключарь*).

Загальнородове значення мешканців монастиря виражається в мові Патерики відразу чотирма абсолютно дублетними за своєю семантикою лексемами. Генетично цей синонімічний ряд неоднорідний. Домінантною за частотністю вживання є назва *черноризецъ*, семантика коренів якої вказує на зовнішній вигляд таких осіб. Така ж мотивація закладена й у маловживаному субстантиві *чернець*, утвореному від прикметника *черный*. Якщо ці слова є старослов'янськими утвореннями, то лексема *мнихъ* – пряме запозичення грецького *μοναχός*, а *инокъ* – його поморфемний переклад (калька). Останні найменування мають високу частотність вживання в аналізованому тексті й вказують на самотній спосіб життя ченців. Виникнення відразу декількох назв на позначення чорного духовенства може свідчити про активне розповсюдження монастирської системи на східнослов'янських землях, яка стала важливим джерелом у просвітницькій діяльності на території Давньої Русі.

Показовим є символічне звучання окремих найменувань монастирських санів. Зокрема такими є характеристики грецизма *игумень*, що вживається на позначення

настоятеля монастиря. Такі назви виникали під впливом усталених уявлень про монастир та його мешканців. Так, Печерська обитель у свідомості її чорноризців сприймалася як духовна сім'я, дім. Звідси назва ігумена – *отець*, а насельників монастиря – *чадо*, *братія*, *братъ*. Паралельно монастир розуміли і як свого роду пасовище, вівчарню, де ігумен як *пастырь* йде попереду свого *святого стада* й приводить *словесных овецъ* до розуміння божественних істин. Нарешті, монастир порівнюється в Патерику з місцем навчання, де ігумен виступає в ролі *учителя*, *наставника*, а братія – його *учеников*.

Таким чином, книжний елемент у складі давньоруської літературної мови збагатив її словниковий склад переважно за рахунок запозичень зі старослов'янської та грецької мов. Зумовив він і творення нових слів від основ запозичених, а також переосмислення відомих автохтонних назв.

При виділенні **третього розділу** дисертації «**Східнослов'янські елементи в лексиці Києво-Печерського патерика**» враховується той факт, що давньоруська літературна мова не була тотожною церковнослов'янській. Ще до знайомства з книжними нормами в Київській державі почала створюватися своя літературна мова на базі східнослов'янської розмовної мови. Під її впливом деякі книжні назви отримували нові значення й реалізовували семантичні зв'язки, не властиві їм спочатку. Навіть у насичених церковнослов'янськими текстами відчувається активний вплив місцевого розмовного мовлення давньоруських книжників. Слова, які належать східним слов'янам і засвідчені винятково в джерелах давньоруського походження, традиційно називаються русизмами.

Питома лексична система охоплювала поняття, що стосуються всіх сфер суспільно-політичного, побутового та культурного життя давньоруської людини. У тексті Києво-Печерського патерика, який є універсальним джерелом для виявлення реалій не лише монастирського, а й звичайного мирського життя, виділяються тематичні групи, що об'єднують у собі найменування церковно-міфологічних постатей, предметів одягу, господарського вжитку та продуктів харчування.

Група назв церковно-міфологічних постатей у Києво-Печерському патерику обумовлена двоякою язичницько-християнською природою останніх. Образ темної сили виражається в пам'ятці як східнослов'янськими бісами, так і візантійським дияволом. Домінантною у виділеній групі є питома лексема *бѣсъ*, котра в більшості випадків зберігає відголоски своєї дохристиянської історії. Сам факт того, що в тексті неодноразово постає образ *множества бѣсовъ*, які чинять шкоду в монастирській кухні чи «хлѣбине», нагадує уявлення про язичницьку нечисту силу. Нерідко щодо біса в тексті вживаються словесні формули типу *пакость* або *тьма бѣсовская*, *бѣсовський полкъ*, *нечѣстивыя*, *злыя*, *лукавыя духы*. Витівки цього персонажа зазвичай безневинні, мають суто матеріальний характер і знаходять відголоски в народних мотивах, казкових сюжетах, що пов'язано з недавнім розумінням його як духа не обов'язково злого. Невипадковим через це є вживання назви *бѣсъ* поруч з іменником *духъ*. Серед інших питомих найменувань біса – субстантивовані прикметники *лукавый* та *пронырливый*.

Разом із тим киево-печерський біс перегукується з традиціями зображення диявола в візантійській агіографії. Назва *діаволь* з'являється в контекстах, де підступи цього персонажа мають тяжчі наслідки. Попри це в мові аналізованої

пам'ятки слова *бѣсъ* та *діаволь* разом з іншими варіантами найменувань, яких в тексті налічується близько двадцяти, перебувають у синонімічних відношеннях. Складається враження, що за новою книжною зовнішньою формою (*душепагубный змій, супостатъ, сатана, антихристъ, врагъ, отступные силы*) криється, практично не змінивши свого внутрішнього наповнення, язичницьке поняття. Цілком очевидно, що широковідомі в народі дохристиянські міфологічні образи давні книжники навмисно використовували у своїх текстах поруч із біблійно-візантійськими персонажами як інструмент у боротьбі церкви з пережитками язичництва.

Предмети одягу, як показав аналіз цієї тематичної групи, посідали в житті ченців далеко не останнє місце. Вони слугували не лише засобом прикриття тіла, а й були ознакою того чи іншого монастирського ступеня. У Києво-Печерському патерику простежується тенденція до витіснення колись частотного, як свідчать ранні пам'ятки, найменування з загальним значенням *порты* родовим субстантивом *одежда/одежа*. Безпосередньо щодо священицького одягу в ролі гіпероніма виступав іменник *ризы* у формі множини. У канонічному тексті відбулося звуження семантики псл. **riza* за моделлю «предмет» → «священний предмет».

Видові назви одягу та головних уборів духовенства мають символічне значення. Серед них показовою є питома лексема *власеница*, «замаскована» книжниками в неповноголосній формі під старослов'янським. Пам'ятки перших слов'янських перекладів це слово не засвідчують. Тим часом повноголосний корінь *волос-* має широкий ареал поширення в сучасних східнослов'янських діалектах на позначення одягу чи тканини. *Власеница* уособлювала собою стійке та смиренне проходження всіх життєвих негараздів. У ряді символічного значення монастирського вбрання окреме місце посідає й назва головного убору *клобукъ*, котрий у чині постригу в малу схиму називається *шлемом спасенія*.

Попри те, що лексичних одиниць на позначення одягу в тексті зафіксовано не так багато, їх аналіз продемонстрував різноманітні джерела формування лексичного складу давньоруської літературної мови. Серед них зустрічаються як питомі назви (*пърты, свита, рубище, копытъца, прабошьни*), так і запозичення зі старослов'янської (*ризы, срачица, багряница, плесницы*), грецької (*мантія, параманди*), тюркської (*клобукъ*), скандинавських (*луда*) мов.

Лексико-семантичний аналіз групи слів на позначення їжі, продуктів харчування та напоїв також демонструє наявність у її складі не лише питомих (*хлѣбъ, укруха, сочиво, медъ*), а й книжних елементів. Нечисленний шар книжної лексики складають старослов'янськими (*пища, ядь, яденіе, зеліе*) та грецизмами (*просфора*). Однак під впливом розмовного мовлення запозичені назви розвивали різноманітні фонетичні варіанти. Так, форми *просфура, просхвур* засвідчені в тексті Патерика нарівні з їх літературними відповідниками.

Загальнородове значення в межах виділеної групи характерне для слів *питіе, пища, ядь, снѣдь, брашно*. Остання лексема, маючи повноголосий еквівалент із семантикою страви з борошна в мові східних слов'ян, у тексті Патерика зафіксована винятково в книжній формі. Вона ж у складі сполуки *духовное брашно* розвиває переносне значення 'те, що забезпечує розвиток духовної діяльності, розумових здібностей'.

Серед найменувань предметів господарського призначення виділяються назви землеробських знарядь (*лыскарь, мотыка, рогалие*) та ємкостей (*съсудъ, бочка, корчага*). Виокремлені мікрогрупи не вичерпують усього наявного в розпорядженні матеріалу. Відібрано найяскравіші приклади, які демонструють лексичні багатства мови східного слов'янства. Більшість таких назв, засвідчених у тексті Києво-Печерського патерика, давньоруська мова успадкувала з праслов'янської (*мотыка, рогалие, корчага, бочка, кошница*). Деякі з числа виділених найменувань є ранніми запозиченнями східних слов'ян із грецької (*лыскарь, викія*) та давньошведської (*ларец*) мов. Печерський патерик належить до числа небагатьох пам'яток, що фіксують їх у своєму складі.

У межах цієї тематичної групи розглядається зафіксований у тексті синонімічний ряд *лыскарь, мотыка, рогалие*, лексичні компоненти якого позбавлені належного чіткого тлумачення в історичних словниках. Згідно з лексикографічними даними, усі вони співвідносні з поняттям кирки. Однак контексти, що їх ілюструють, спонукають до з'ясування семантичних розбіжностей аналізованих слів. Вони стають відомими при зверненні до даних сучасних східнослов'янських мов та їх діалектів. Таким чином, *лыскарь* варто розуміти як залізну лопату, *мотыку* – як знаряддя праці у вигляді загостреного стержня для дроблення твердих порід, а *рогалие* – як соху з роздвоєними кінцями, що нагадують роги тварини.

У кінці розділу висвітлюються спостереження щодо семантики виділених лексем, взаємодії народно-розмовних та книжних найменувань, наслідком чого став розвиток полісемії, поява нових синонімічних рядів, стилізація питомих назв під книжні.

ВИСНОВКИ

Питання мовної ситуації на території Київської Русі є одним із найбільш дискусійних у сучасному східнослов'янському мовознавстві. Основна проблема зосереджується навколо співвідношення між книжним та питомих компонентами. Найбільшу кількість прихильників має концепція двомовності у тлумаченні Ф. П. Філіна, В. М. Русанівського, В. В. Німчука.

Літературний білінгвізм Давньої Русі був представлений двома цілком самобутніми мовними стихіями – церковнослов'янською та східнослов'янською, які, однак, тісно взаємодіяли між собою. Коли йшлося про побутові явища, у мові переписувачів переважали автохтонні елементи. Коли автор висвітлював християнські події чи ідеї, основними ставали книжні риси.

Чи не найвідомішою і найбільш популярною пам'яткою давньої східнослов'янської літератури став Києво-Печерський патерик – єдиний у своєму жанрі аж до середини XVI ст. Своєрідність його лінгвістичної системи визначалася не лише загальними умовами мовного розвитку в Давній Русі, а й неоднорідним характером текстів, які увійшли до складу Патерика. Вони створювалися протягом XI – XIII ст. різними авторами. Основу цього зібрання житій давньоруських святих складають Послання Симона й Полікарпа, написані на початку XIII ст. Перу Симона належить також Слово «О създаніи церкви Печерской», що теж увійшло до складу пам'ятки. З початку XV ст. до неї додається Несторове Житіє Феодосія Печерського,

створене наприкінці XI ст. Крім того, Патерик включає в себе окремі оповідання літописного походження. Долучаються до нього й деякі інші статті, що стосуються Печерського монастиря, зокрема Питання князя Ізяслава «О Латынех», авторство якого приписують як Феодосію Печерському, так і печерському архімандриту XII ст. Феодосію Греку. Таким чином, лексичний склад Києво-Печерського патерика може виступати в ролі репрезентанта лексико-семантичної системи всього давньоруського лінгвістичного простору.

У мові пам'ятки своєрідно переплетена номенклатура церковно-книжна й народно-розмовна. Кожен із цих блоків слів утворює певну структуру, що складається з ряду тематичних та лексико-семантичних груп. Така організація лексичного складу Патерика відображає основні закономірності структурування лексичного рівня літературної мови Давньої Русі в цілому.

Канонічний характер аналізованого тексту не залишає сумніву в переважанні книжних елементів у його складі. Абстрактні поняття, а також поняття, пов'язані з церковно-релігійною діяльністю, моральними орієнтирами традиційно виражаються за допомогою книжних найменувань. Під ними в роботі розуміються не лише слова південнослов'янського походження, а й запозичення з грецької та інших мов, переосмислені під впливом візантійської традиції питомі слова. Так, частка власне старослов'янської лексики в тексті аналізованої пам'ятки складає 27 %. Найбільшу кількість книжних найменувань становлять прямі запозичення (47 %) та кальки (13 %) з грецької мови. З основною масою християнських назв злилися, отримавши нове осмислення, і язичницькі слова типу *богъ*, *вѣра*, *грѣхъ*, *молитва* і т. д. Їх частина є незначною (13%).

Слова на позначення понять християнської релігії, які становлять основний корпус книжних найменувань у Патерику, майже повністю переносяться в текст зі старослов'янських джерел і не втрачають свого «професійного» забарвлення. Такими є назви церковних санів, богослужінь, предметів релігійного призначення, культових споруд. Окрему групу книжної лексики складають християнські найменування, які виходять за межі релігійних текстів і стають звичними в повсякденному вжитку (*монастырь*, *праздникъ*, *церковь* та ін.).

Попри вимоги канонів та освіченості, давні книжники не могли уникнути впливу на їх писемність місцевих живомовних рис. Східнослов'янська стихія охоплювала практично всі сторони господарського, суспільно-політичного, культурного життя. Залучена до аналізу лексика представлена значним шаром спільнослов'янських назв (*медъ*, *вино*, *поясъ*, *свита*), словами зі східнослов'янським оформленням і народною семантикою (*одежа*, *поршньи*), деякими запозиченнями різних періодів (*корста*, *лыскарь*, *клобукъ*).

Книжний та питомий компоненти, як видно з тексту Києво-Печерського патерика, взаємодіяли між собою доволі своєрідно. Це було не просте доповнення один одного, не механічне запозичення зі старослов'янської мови чи, навпаки, її «обрусіння». У результаті органічного злиття двох мовних систем утворювалася нова, більш досконала, система. Аналіз словникового складу названої пам'ятки демонструє ряд основних наслідків взаємодії східнослов'янської основи та кирило-мефодіївської мовної традиції:

1) збагачення словникового складу. Старослов'янська мова принесла в мовну систему Давньої Русі цілий пласт нових слів з абстрактним значенням, які нерідко зустрічаються в Патерику. Вони позначають здебільшого різноманітні релігійні, етичні поняття, моральні категорії (*благодать, нестяжаніє, радість, послушаніє, смиреніє*). Через книжне посередництво лексичний склад давньоруської мови поповнився великою кількістю слів іншомовного походження, значну частку яких складають грецизми (*діаволь, єпископъ, митрополитъ, просфора*). Це є цілком закономірним, враховуючи те, що основна богослужбова література була перекладена з візантійських зразків. Такі лексеми не просто механічно переносилися на давньоруський ґрунт. Вони переживали адаптацію до східнослов'янських норм, наслідком чого стала поява різноманітних фонетичних варіантів запозичених назв (*просфура, просхвуря, демественик, пономарь*), а також активно породжували подальший процес словотворення (*проскурникъ, иконникъ, келеирикъ, келеица, кадилница*).

2) виникнення нових синонімічних рядів. Багато запозичених лексем знаходили еквіваленти в давньоруській мові. Так виникали ряди слів із подібним значенням (*чернець-черноризець-мнихъ-инокъ, корста-гробъ-рака*).

3) розвиток полісемії. Лексеми праслов'янського походження на різних територіях функціонування могли розвивати різну семантику. Унаслідок внутрішньослов'янських контактів і наступного за ними знайомства з новим значенням уже відомого слова розвивалася полісемія (*служба, поклонъ, постриженіє*).

4) переосмислення язичницьких назв. Фактично вся термінологія церковного вжитку позбавлена оригінальної складової. Лише незначна група слів, які називали дохристиянські поняття, стала частиною релігійної лексики. Такі назви, переосмислившись під впливом візантійської традиції, набули відтінку абстрактності (*богъ, бѣсъ, грѣхъ, молитва, святой*). Тим часом у багатьох випадках вони продовжували зберігати язичницьке забарвлення.

5) стилізація питомих лексем під книжні. Східнослов'янська мова настільки органічно взаємодіяла зі старослов'янською стихією, що це призвело до «лексичного уподібнення». Деякі питомі назви в контекстах релігійного змісту набували вигляду книжних форм. Таким чином створювалися так звані «несправжні церковнослов'янізми» (*власеница*).

Оскільки текст аналізованої пам'ятки має чітке дидактичне спрямування, окремі лексеми набувають символічного звучання (*поясъ, мантия, власеница, клобукъ*).

Таким чином, матеріали тексту Києво-Печерського патерики – однієї з найбільш нестандартних давньоруських пам'яток, яка не втратила авторитетності протягом більше восьми століть існування, – показують, що в ній органічно поєднано елементи питомої та книжної мовних стихій. Домінування останніх, а також конфесійний характер тексту можуть бути причиною трактування мови Києво-Печерського патерики як церковнослов'янської з домішками східнослов'янських рис – слов'яно-руської мови за термінологією Ф. П. Філіна.

Перспективи подальшого вивчення мови аналізованого твору полягають у з'ясуванні специфіки мовленнєвої системи його авторів, виявленні ідіоматичної

складової тексту, а також зверненні до фонетико-граматичних особливостей пам'ятки, що може внести певні корективи у тлумачення природи мови Патерика. Практичне значення отриманих у процесі дослідження результатів полягає в перспективі укладання покажчика та частотного словника Києво-Печерського патерика.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В 10 ПУБЛІКАЦІЯХ:

у наукових фахових виданнях:

1. Гончаренко А. В. Лексические разночтения в редакциях Киево-Печерского патерика / А. В. Гончаренко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : збірник наукових праць. – К. : Освіта України, 2014. – Вип. 24. – С. 25–34.
2. Гончаренко А. В. Словесні формули на позначення світлих сил у Києво-Печерському патерику / А. В. Гончаренко // Наукові записки. Філологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Кн. 3. – С. 32–39.
3. Гончаренко А. В. Найменування предметів одягу в тексті Києво-Печерського патерика / А. В. Гончаренко // Мовознавство. – К., 2016. – № 1. – С. 55–65.
4. Гончаренко А. В. Языковая ситуация в Древней Руси: двуязычие или диглоссия? (взгляды лингвистов на проблему) / А. В. Гончаренко // Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. – Харьков, 2016. – № 1 (56). – С. 47–52.
5. Гончаренко А. В. Номенклатура блюд монастырской кухни в древнерусском житийном дискурсе / А. В. Гончаренко // Мова : науково-теоретичний часопис з мовознавства. – Одеса : Астропринт, 2016. – № 25. – С. 131–136.

у закордонних виданнях:

6. Гончарэнка А. У. Адлюстраванне ўяўленняў усходніх славян пра мараль у мове Кіева-Пячэрскага пацерыка / А. У. Гончарэнка // Беларуская лінгвістыка. – Мн. : Беларуская навука, 2015. – Вып. 75. – С. 19–26.
7. Гончаренко А. В. Лингвогеографические особенности языка послания Владимир-Суздальского епископа Симона к киевскому монаху Поликарпу / А. В. Гончаренко // Языковые категории и единицы: синтагматический аспект : материалы XI Международной научной конференции (Владимир, 29 сентября – 1 октября 2015 года). – Владимир : Транзит-ИКС, 2015. – С. 120–124.

в інших наукових виданнях:

8. Гончаренко А. В. Відлуння козацького світогляду в пізніх редакціях Києво-Печерського патерика / А. В. Гончаренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць. – К. : Центр пам'яткознавства НАН і УТОPIK, 2014. – С. 509–514.

9. Гончаренко А. В. Локальная лексика как хранилище древнерусского языкового фонда / А. В. Гончаренко // Славянская диалектная лексикография : материалы конференции. – СПб. : Нестор-История, 2014. – С. 38–39.

10. Гончаренко А. В. Книжні риси в мові Києво-Печерського патерика / А. В. Гончаренко // Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 травня 2016 р.). – К., 2016. – С. 368–370.

АНОТАЦІЯ

Гончаренко А. В. Лексичний склад Києво-Печерського патерика. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2016.

Дисертацію присвячено дослідженню лексичної системи оригінальної пам'ятки писемності, структурні компоненти якої склалися протягом XI – XIII ст., – Києво-Печерського патерика. Виявлено закономірності системної організації лексико-семантичного простору тексту, що відображає структуру лексичного рівня мови домонгольської Русі.

Проаналізовані матеріали вказують на органічне поєднання в Патерику елементів книжної та питомої мовних стихій. Переважання перших є ознакою відбиття в тексті слов'яно-руського типу церковнослов'янської мови. Серед основних наслідків такої взаємодії на лексико-семантичному рівні виявлено: збагачення словникового складу, переосмислення язичницьких назв, розвиток полісемії та поява нових синонімічних рядів, стилізація питомих лексем під книжні.

Ключові слова: давньоруська мова, старослов'янська мова, Києво-Печерський патерик, лексико-семантичний простір, книжна лексика, питома лексика.

АННОТАЦИЯ

Гончаренко А. В. Лексический состав Киево-Печерского патерика. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2016.

Диссертация является комплексным исследованием лексической системы оригинального памятника письменности, структурные компоненты которого складывались на протяжении XI – XIII вв., – Киево-Печерского патерика. Выявлены закономерности системной организации лексико-семантического пространства текста, отображающего структуру лексического уровня литературного языка домонгольской Руси. В работе принята точка зрения Ф. П. Филина, согласно

которой лексико-семантические группы отличаются от тематических семантической взаимозависимостью входящих в них слов.

В теоретической главе представлен краткий очерк корпуса исследований, посвященных проблеме языковой ситуации в Киевской Руси. На основе анализа разных подходов к решению этого вопроса поддерживается взгляд о существовании двух литературных языков в домонгольский период развития восточного славянства – древнерусского и церковнославянского. Взаимоотношение книжных и исконных элементов варьируется в зависимости от тематики текста. В канонических памятниках доминирует церковный компонент, в светской и летописной литературе – народно-разговорный.

В лексико-семантическом пространстве Киево-Печерского патерика выделяются блоки книжной и исконной номенклатуры. В тексте памятника они обнаруживают не простое дополнение друг друга, а органическое соединение, образующее новую систему.

Основу словарного состава памятника составляет книжная лексика, называющая абстрактные понятия, а также понятия, связанные с церковно-религиозной деятельностью, нравственными ориентирами. Под ней понимаются старославянизмы, заимствования из греческого и других языков, переосмысленные в духе византийской традиции исконные слова.

Слова, обозначающие понятия христианской религии и составляющие основной корпус книжной лексики в Патерике, почти целиком переносятся в текст из старославянских источников и не теряют своей «профессиональной» окраски. Такими являются названия церковных санов, богослужений, предметов религиозного предназначения, культовых сооружений.

Особую группу книжной лексики составляют наименования христианских понятий, которые выходят за пределы религиозных текстов и становятся обычными в повседневном употреблении (*монастырь, праздник, церковь* и др.). Некоторые из них расширяют свою семантику (*служба, поклонъ, пострыжение*). С основной массой христианской лексики слились и получившие новое осмысление языческие названия, как *богъ, вѣра, грѣхъ, молитва* и т.п.

Исконные наименования представлены общеславянскими лексемами, словами с восточнославянским оформлением и народной семантикой, некоторыми заимствованиями разных периодов. Сюда относятся тематические группы, называющие различные стороны повседневной бытовой жизни не только монастырской среды, но и мирского населения.

Установлены нашедшие отображение в языковой системе Патерика основные результаты взаимодействия восточнославянской основы и кирилло-мефодиевской речевой традиции. Среди них: обогащение словарного состава, развитие полисемии и появление новых синонимических рядов, стилизация исконных лексем под книжные. Перечисленные процессы характеризуют изменения, происходившие в древнерусском литературном языке в целом.

Материалы анализируемого памятника указывают на органическое соединение в тексте элементов исконной и книжной языковых стихий. Преобладание последних, а также конфессиональный характер текста могут быть причиной понимания языка Киево-Печерского патерика как церковнославянского с

примесью восточнославянских черт – славяно-русского языка согласно терминологии Ф. П. Филина. Обращение к фонетико-грамматическим особенностям памятника может внести определенные коррективы в определение его языковой природы.

Ключевые слова: древнерусский язык, старославянский язык, Киево-Печерский патерик, лексико-семантическое пространство, книжная лексика, исконная лексика.

ABSTRACT

Goncharenko A.V. Kyiv-Pechersk Patericon's Vocabulary. – Manuscript.

Thesis for a Candidate of Philological Sciences degree, speciality 10.02.02 – the Russian language. – O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The thesis focuses on the research of the original ancient manuscript's lexical system, which structural components were being formed during XI–XIII centuries – of Kyiv-Pechersk Patericon. The regular peculiarities of lexical-semantic text space systemic organization, reflecting lexical language level structure of Pre-Mongol Russ, have been outlined.

Analysed material shows the organic unity of the bookish and basic language elements in the Patericon. Prevailing bookish elements in the text reflect Slavic-Russian type of the Church Slavonic language. The main lexical-semantic results of such interaction are: the vocabulary enrichment, semantic changes in pagan names, polysemy development and formation of new synonymic ranges, stylistic transformation of basic words into bookish.

Key words: Old Russian language, Old Slavonic language, Kyiv-Pechersk Patericon, lexical-semantic space, bookish words, basic words.

Підписано до друку 04.11.2016 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 1,48. Наклад 150 прим. Зам. № 1571.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41